

Олег Рарицький

**ЗАПИСКИ / НОТАТКИ ШІСТДЕСЯТНИКІВ:
ЖАНРОВА ПРИРОДА І ХУДОЖНЯ СПЕЦИФІКА ЯВИЩА**

У статті осмислено жанрові особливості письменницьких записок шістдесятників як однієї із складових художньо-документального метажанру. За змістом — це стислі повідомлення, що віддзеркалюють авторські рефлексії, емоційні переживання або конкретизують певні події з життя автора. У площині записок розглядаються й подорожні нариси, які вимагають конкретизації записів, опертя на факти, докладно інтерпретують конкретні події та явища, протиставляють розгалужений сюжет фрагментарності.

Ключові слова: записки, нотатки, художньо-документальна проза, метажанр.

Як один із жанрів художньо-документальної прози виокремлюємо записки, які розглядаємо у площині художньо-документального метажанру та його генологічних різновидів — епістолярію, щоденників, мемуарів, автобіографій, усної оповіді, некрологу. У сучасному літературознавстві практично відсутні дослідження, котрі містили б розгорнуту характеристику цього явища. Окремі спостереження вчених (О. Галич [1], Ю. Ковалів [5], В. Пустовіт [7], І. Савкіна [9]) не дають можливості виробити його системне розуміння й сформулювати висновки про жанрову природу.

Передусім помітна термінологічна плутанина. Так, твори малих жанрових форм, які характеризуються фрагментарністю запису, рефлексіями на події приватного чи суспільно-культурницького буття з певними їх коментарями й оцінками, без прив'язки до хронологічних важелів, із чорновими вкрапленнями до майбутніх творів, науковці схильні називати *записками, нотатками, записними книжками* тощо.

Дослідники не однастайні в класифікації таких творів, часто-густо неоднозначно трактують їх семантику. Приміром, за Ю. Ковалівим, записки — це «*нарративний жанр, започаткований на межі XVIII—XIX ст., в якому розповідь у формі нотаток ведеться від першої особи з притаманним їй виразним характером особистісного письма*» [5, 381]. Учений акцентує яскраво виражене документальне тло таких творів і їх подібність за нарративною організацією до щоденників, мемуарів, подорожей. Композиційні та фабульні особливості споріднюють записки з великими епічними формами, як-от із повістю чи романом. Як приклади Ю. Ковалів наводить «Записки студента» Є. Гребінки, «Записки божевільного» М. Гоголя, «Записки причетника» Марка Вовчка та ін. За нашим переконанням, авторитетний дослідник дещо однобоко розглядає це художнє явище, випускаючи, скажімо,

з поля зору фахової обсервації ті твори, які прямо «записками» не номінуються, однак мають властиві їм жанрові ознаки, зауважені нами вище.

О. Галич, у свою чергу, диференціює записниковий матеріал і розглядає його в системі мемуаристики через два окремі жанрові різновиди — *записну книжку й нотатки*. За першим поняттям учений бачить потребу митця фіксувати думки, які згодом слугуватимуть фундаментом для написання нових творів: «*Зі сторінок записної книжки письменник постає перед читачем один без будь-яких посередників. Кожна записана ним думка, уривок фрази, окреме слово допомагають чіткіше зрозуміти хід його мислення, емоції та настрої, що виплескувалися в рядки його творів. Записні книжки, як правило, відображають теперішній для письменника час*» [1, 43]. Такі мемуарні твори сприймаються як мистецькі заготовки; водночас вони формують уявлення про творчу лабораторію письменника, увиразнюють емоційні стани, дозволяють відстежувати різноваріантність художнього набутку літератора.

Натомість у нотатках дослідник убачає ретроспективне відтворення подій, зафіксованих крізь призму особистісного світосприйняття автора. Їх науковець — через генологічну розмитість — відносить до проміжних жанрів і радить розглядати на помежів'ї щоденників і записників, беручи до уваги як прикметні риси «*характерну відносність хронології, нерегулярність записів, фрагментарність, уривчастість, різку зміну сюжетів, ракурсів зображення*» [1, 44].

В. Пустовіт, багато в чому йдучи за О. Галичем, пропонує записки письменників XIX ст. розглядати як записні книжки і нотатники, водночас слушно застерігаючи дослідників: «*Чіткої структури записник письменника не має — це може бути і щоденниковий запис, де йтиметься про етапи роботи над твором, він може містити різноманітну інформацію: від побутових записів до фрагментів художніх творів*» [7, 96]. За

нашим переконанням, *відмінностей між записною книжкою і нотатками взагалі немає*: їх варто розглядати як синонімічні номени того самого літературного явища. Та й В. Пустовіт схильна трактувати ці різновиди записок як єдине жанрове ціле, правильно відзначаючи, що *«особливістю цієї форми є відносність хронології, нерегулярність записів, фрагментарність, епізодичність, різка зміна ракурсу зображення тощо»* [7, 97–98]. Нам видається за доцільне твори з окресленими художніми ознаками йменувати *записками, нотатками, записними книжками*, а, відповідно, терміни, якими їх номінують, вважати синонімічними. Це дозволить у майбутніх дослідженнях уникати термінологічної невизначеності й виробить певну логіку тлумачення понять, увиразнить їх системність. Зокрема, запропонований підхід до дифініювання чітко кваліфікуватиме типологію іншого різновиду записникової літератури — *подорожніх нарисів*, які дослідники слушно називають *подорожніми записками* чи *нотатками*. За художньою природою ці твори ототожнюються із записками, а все ж відмінність добре помітна в їх обсязі та нарративній стратегії, яка сприймається не фрагментарно, а як єдиний композиційно завершений текст.

Тож пересвідчуємося, що архітектонічна структурованість записок є доволі своєрідною. Найчастіше це розрізнені за змістом нотатки, стислі повідомлення, які вкладаються в кілька речень і віддзеркалюють авторські рефлексії, емоційні переживання або конкретизують певні події з його життя. Більші за обсягом твори, передбачаючи і щойно названі характеристики, у змістовому плані значно місткіші: в одному випадку вони тяжіють до глибоких філософських роздумів, літературознавчих оцінок, творчих замальовок; в іншому — вимагають конкретизації записів, опертя на факти, що зближує їх із щоденниками та мемуарами. За формозмістовими особливостями малі тексти вподібнюються до оповідань, нарисів або есе. Натомість більш розлогі твори, а це в основному подорожні нотатки, спираються на факти, докладно інтерпретують конкретні події та явища, протиставляють фрагментарності розгалужений сюжет; авторська увага в них сфокусована на послідовне нанизування й конкретизацію ілюстрованих свідчень про почуте, побачене й пережите; за наявності фабули й композиції вони зближуються з епічними формами повісті та роману.

На наш погляд, дослідники вельми спрощують жанрову природу записок, добачаючи в них тільки художньо-документальні ознаки. Не можемо сьогодні, приміром, обмежитися твердженням Ю. Коваліва про те, що цей генологічний різновид *«подібний до жанру щоденника, мемуарів, спогадів»* [5, 381]. І настійно радимо нарешті визнати в нотатках доволі

активний *художньо-публіцистичний компонент поетики* — передусім ознаки нарису, зокрема таких його різновидів, як портретний, проблемний, безадресний, подорожній, замальовка тощо. Тому записки слід розглядати як видове наджанрове утворення, в основі якого чітко проявляється публіцистичний метажанр, що повноцінно взаємодіє з художньо-документальними жанрами й іншими різнорідними вкрапленнями. У такому разі — як єдина інтегрована цілісність — нотатки постають монолітним міксованим текстом, котрий порушує суспільно-політичні й морально-релігійні питання, репрезентує авторські філософські узагальнення, пропонує ретроспекцію події минулого і проспект на майбутнє.

Записки мало представлені у творчості шістдесятників через те, що їх потенційні автори постійно перебували в ситуації загрози життю й тотального стеження, а в цих умовах нотування пережитого-передуманого могло стати підставою для різного роду звинувачень. За ідеологічної блокади цей жанр міг сприйматися як щось надособистісне й привертати увагу каральних органів, тож до нього зверталися найбільш мужні. А втім, можемо говорити про його зрілу сформованість у творчості І. Дзюби [3], Гр. Тютюнника [11], В. Стуса («З таборового зошита») [10], А.-Г. Горбач («З румунських вражень») [2], В. Коротича («Береги океану») [4]. Фрагменти записок легко помітити у великих автобіографічних полотнах — повістях та романах-хроніках, у мемуарних збірниках, щоденниках літераторів тощо.

Записки Гр. Тютюнника найповніше відповідають природі жанру. Умовно їх можна поділити на дві групи: 1) *ранні російськомовні* (їх автор згуртовує в шість блоків і називає записниками) та 2) *пізніші україномовні*, поійменовані записними книжками й, відповідно, подані як фрагменти, що продовжують попередню нумерацію (доходить п'ятнадцяти). Відмінностей між записниками й записними книжками немає (крім мови викладу): написані вони в єдиній стильовій манері, запис від запису відмежовується трьома крапками, скрізь автор торкається особистого життя, висловлює власне ставлення до оточення, розставляє концептуальні акценти свого майбутнього вибору. Про їх змістове наповнення літературознавець О. Неживий пише так: *«Зворушує душевна відвертість, максималізм у ставленні до себе та близьких людей, друзів, викладачів, спонукають до роздумів критичні судження про тогочасний літературний процес та враження від прочитаних книжок як класичної, так і сучасної літератури»* [6, 158].

Окремі записи у Гр. Тютюнника — це одно-, дворядкові думки і слови з глибоким філософським узагальненням та лаконічністю фрази, які сприймаються як максими і своє призначення виявляють у тому, що віддзеркалюють імпліцитну

самохарактеристику автора. У них насамперед сутестіюється авторська внутрішня енергетика як відповідь на зовнішні впливи, як складова світоглядної позиції автора. Більш об'ємним записам письменник надає форми нарисів або оповідань. Деякі з них набувають ознак публіцистичного жанру, інші наближуються до щоденникового або мемуарного тексту. Загалом авторське письмо, як того й вимагає специфіка жанру, є доволі розрізаним і надає всі підстави для сприймання його як метажанрової структури.

Записки Гр. Тютюнника поєднують у собі риси художності й документалізму. З одного боку, тут у реальному часі діє конкретний герой, а з іншого — автор окреслює мистецький часопростір, завдяки чому виявляє власну естетичну платформу й моделює творчий мікросвіт як прообраз майбутніх літературних звершень. Класифікуючи ці твори за метою й призначенням, доходимо висновку про те, що вони *написані для себе*. Автор не виказує намірів оприлюднювати їх на широкий загал, не вважає за потрібне публікувати, а отже, самоцінною ознакою текстів стає можливість за потреби бути використаними в подальшій творчості. Свої переживання, враження, спогади митець насичує афоризмами, сентенціями, максимами, що посвідчує філософічність його письма і сам «процес думання» як підґрунтя для багатьох творчих задумів.

Близькими за манерою викладу сприймаємо записки І. Дзюби, які автор укомпоновує у структуру автобіографічного роману-хроніки «Не окремо взяте життя» [3]. Належать вони ранній творчості письменника. За композиційною організацією це лаконічні одно-, дворядкові фрази, діалогічні конструкції та філософські максими, що ілюструють світоглядну й особистісну еволюцію письменника, його життєві переконання і смаки, виявляють реакцію на зовнішні впливи. Почасти письменник вмонтовує свої записи у щоденниковий текст, який сприймається як структурна й організаційна складова цього твору. Окремі з них можемо розглядати як інтермедійні сценки, гумористичні оповідки, які автор щедро насичує народним гумором і просторіччям.

Стосовно нотаток В. Стуса в літературознавстві вже усталено є думка про те, що це *щоденникові записи*. На сьогодні таке твердження вважаємо непереконливим, хоч до певного часу й самі його дотримувалися [8]. Стусові записи жодним чином не підлягають канону щоденникового наративу. Власне кажучи, вже їх назва — «З таборового зошита» — є прямою вказівкою на записниковий жанр, який сприймається як творчий акт незавершеної дії і вимагає від літератора поетапного долучення певних текстових сегментів. В умовах табірної неволі В. Стус творив його крадькома, заздалегідь знаючи, що все написане сприйматиметься як антирадянська агітація та

пропаганда. Цілком імовірно, що задумувався текст як щоденник, проте обставини цьому задуму агресивно протистояли. У «таборовому зошиті» записи не датовані, нема їх поденного нотування, не дотримано хронологічної послідовності фіксації подій. Натомість характерною особливістю є циклічна фрагментарність, різка зміна ракурсу авторської оповіді, що безпосередньо вказує на природу жанру. Автор торкається болючих і драмативних тем національної історії, меншовартісного існування української літератури, роздумує над питаннями православ'я і християнства загалом, виявляє своє бачення суспільно-політичних проблем часу. У записках В. Стуса наскрізно проступає гострий публіцистичний стрижень — як реакція на сьогодні, на проблеми і явища суспільного буття, як непокірний вияв себе і своєї активної протестної ролі в умовах тотального вихолощення особистості. Записні нотатки «З таборового зошита» спрямовані на полеміку і на пошук односторонніх; вони позбавлені ідеологічної трафаретності, виявляють самостійність поглядів автора.

Подорожні нариси сучасними дослідниками розглядаються в межах мандрівних нотаток і тлумачаться як виклад переживань та вражень від подорожувань їх авторів. Ці твори здебільшого позбавлені фрагментарності; манера оповіді в них набуває нарисового характеру і в окремих випадках може сягати обсягу роману чи повісті. Мандрівники фіксують насамперед особливості місцевості, її прикметні топоси; людей, що зустрічаються; події, свідками яких довелось бути. У цих творах превалює психологічний фактор, який можна прочитувати подвійно: 1) як внутрішню інтенцію суб'єкта-оповідача віддзеркалити траєкторію своїх мандрів, указати на чинники, які їх спровокували, і дати їм незалежну оцінку; 2) як задум відтворити соціально-психологічне тло подорожі — зустрічі з людьми, ознайомлення з традиціями краю, долучення до культури регіону, а також висловити своє ставлення до цих факторів. Авторська оповідь у подорожніх записках набуває емпіричного змісту, а накопичені суб'єктом нарації враження засвідчують рівень його пізнавального інтересу, збагаченість досвідом і спостереженнями.

Зокрема, унаочнюють сказане мандрівні нотатки «З румунських вражень» української громадської діячки з Німеччини, літературознавця А.-Г. Горбач, в яких вона оповідає про свої враження під час подорожі Румунією, ознайомлює читача із багатющою природою краю, його визначними історичними та культурними пам'ятками.

Подорожні нотатки часто реалізують, окрім естетичного, ідеологічне завдання. У зв'язку з цим варто говорити про твори, що побачили світ як політичні замовлення, оскільки їх автори — в умовах жорсткої цензури — були зобов'язані

органами влади (у віддяку за поїздку за кордон та інші блага радянської цивілізації) вигідно протиставити радянську дійсність життю країн Західної Європи та США. Створені в такий спосіб «опуси» позначені догматом соцреалізму й позбавлені художності. Для прикладу назвемо подорожні нотатки В. Коротича «Береги океану», написані в добу глибокого брежнєвського застою.

Книга вміщує «відсортовані» враження адаптованого владою шістдесятника від поїздок СРСР та країнами соцтабору, зокрема Чехословаччиною, Угорщиною. Основним прийомом композиції вибрано антитезу: завдяки їй фальшиво протиставлено радянську дійсність і капіталістичну свідомість, «глибоко осягнену» під час перебування автора у США, Великобританії та Канаді. В. Коротич вкраплює у розповідь свої щоденникові записи, твори класиків вітчизняної та світової літератури, що сприймається в наші дні як певного роду гра з читачем, вибудована на контрастах. Однак сама собою ця книга давно вже вичерпала свій естетичний ресурс і фігурує в літературному процесі хіба що як джерело пізнання «технології» соцреалізму як псевдостилю в культурі.

Разом із тим подорожні записи сприймаються як невід'ємні складники масштабних автобіографічних мемуарних творів. Умонтовуючи їх у канву власних спогадів, автори мають на

меті створити універсальну картину внутрішнього світообразу, що передається як накопичений життєвий досвід, як система психологічних устремлень пізнавати світ, усяко відсторонюючись від абсурдної дійсності. Особливо помітні такі текстові «вживлення» в «Моїх споминах» М. Коцюбинської, а покликані до життя вони були мандрівками авторки Гуцульщиною, Вірменією, Естонією, дорогами Т. Шевченка й О. Пушкіна. Як жанрові вставки подорожні записи функціонують і в романах-хроніках І. Дзюби «Не окремо взяте життя», І. Жиленко «НОМО FERIENS», С. Кириченко «Люди не зі страху», М. Руденка «Найбільше диво — життя» та ін. Особливим контекстом їх репрезентації є мемуарне есе «В пошуках живого китаєця» Л. Горлача, вміщене в збірці спогадів про М. Вінграновського, котре оповідає про спільні мандри цих двох письменників Далеким Сходом.

Отже, текстовий аналіз засвідчує, що записки (нотатки, записні книжки) природно вкладаються у формат художньо-документального метажанру. Виразним у їх поетикальній структурі є публіцистичне начало, що абсорбує риси щоденникового та мемуарного дискурсів. Разом із тим цей різновид літератури є монолітним ідейно-художньо й може претендувати на жанровий самовияв, здатний функціонувати через низку наджанрових художньо-документальних конструкцій.

ДЖЕРЕЛА

1. Галич О. Художня документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи : монографія / О. Галич. — Луганськ : Знання, 2001. — 246 с.
2. Горбач А.-Г. 3 румунських вражень : подорожні нотатки / Анна-Гая Горбач. — К. : Дніпро, 1993. — 75 с.
3. Дзюба І. Не окремо взяте життя / Іван Дзюба ; післямова М. Жулинського. — К. : Либідь, 2013. — 760 с. ; іл.
4. Коротич В. Береги океану : подорожні нариси / В. Коротич. — К. : Дніпро, 1981. — 485 с.
5. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ю.І. Ковалів]. — К. : Академія, 2007. — Т. 1 : А (аба)—Л (лямент). — 608 с.
6. Неживий О. Життя у слові: Джерелознавча проблематика творчості Григора Тютюнника : монографія / О. Неживий. — К. : ВЦ «Академія», 2014. — 224 с.
7. Пустовіт В. Українська письменницька мемуаристика XIX століття: націєтворчий дискурс : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 / Валерія Юрїївна Пустовіт. — Луганськ : [б. в.], 2010. — 407 с.
8. Рарицький О. Щоденникові записки «Із таборового зошита» В. Стуса: шлях виходу у вільний світ / О. Рарицький // Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка : зб. за підсумками звіт. наук. конф. викл., докторантів і асп. : у 5 т. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. — Вип. 10. — Т. 3. — С. 181–182.
9. Савкіна І. Записки как «деперсонализованный дневник»: документально-художественный потенциал жанра / И. Савкіна // Вопросы литературы. — 2013. — № 1. — С. 337–354.
10. Стус В. 3 таборового зошита / В. Стус // В. Стус. Твори : у 6 т., 9 кн. — Львів : Просвіта, 1994–1999. — Т. 4 : Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії. Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. — 1994. — С. 485–502.
11. Тютюнник Гр. Бути письменником : щоденники, записники, листи / Гр. Тютюнник ; передм., упорядкув. О. Неживого. — К. : Ярославів Вал, 2011. — 440 с.

Рарицкий Олег.

ЗАПИСКИ / ЗАМЕТКИ ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ: ЖАНРОВАЯ ПРИРОДА И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СПЕЦИФИКА ЯВЛЕНИЯ

В статье осмыслены жанровые особенности писательских записок шестидесятников как одной из составляющих художественно-документального метажанра. По содержанию — это краткие сообщения, отражающие авторские рефлексии, эмоциональные переживания или конкретизирующие определенные события из жизни автора. В плоскости записок рассматриваются и очерки путешествий, требующие конкретизации записей, опоры на факты, подробно интерпретирующие конкретные события и явления, противопоставляющие разветвленный сюжет фрагментарности.

Ключевые слова: записки, заметки, художественно-документальная проза, метажанр.

Rarytskyi Oleh.

SCRAPBOOKS / NOTES OF THE WRITERS OF THE 1960S: GENRE NATURE AND ARTISTIC SPECIFICS OF PHENOMENON

The article interprets genre peculiarities of the notices by the writers of the 1960s as one of the components of documentary fiction metagenre. By their contents, they are brief reports that mirror author's reflections, emotional experience or concretize some events from the author's life. According to the notes, the author considers travel itineraries that require detailing notes, basing on facts, they interpret events and phenomena in detail, contrast fragmentation with branched plot.

Key words: notices, notes, fiction and non-fiction prose, metagenre.